

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
12

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul, Eylül 2002

TÜRK HAKİMİYETİNE KADAR ARAP-İSLÂM EDEBİYATINDA “TÜRK” TASAVVURU

MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI

(Marmara Üniversitesi)

İslâm öncesi dönemde Sâsânîler vasıtasıyla birbirlerinden haberdar olan Türkler ile Araplar'ın birbirlerini ne kadar tanıdıkları ve aralarındaki ilişki ile tanışıklığın boyutunun ne derecede olduğunu kestirmenin oldukça güç olduğu bir önceki yazıda ele alınmıştı.¹ İslâm'ın doğuşundan sonra ise, Hz. Muhammed'e isnad edilen bütün haber ve rivâyetlere rağmen, Câhiliye döneminde var olan ve özellikle de göçebe Türkler'i niteleyen özelliklerin öne çıkarıldığı anlayışın Türkler ile mücadelenin başlamasına kadar devam ettiği görülmektedir ki, bu döneme aid olan bütün rivâyet ve haberler derlendikleri dönemin kültürel yapısını aksettirmekten öte her hangi bir anlam taşımamaktadır.

Türkler ile Araplar'ın doğrudan karşılaştıkları sıcak temaslar bir taraftan çetin mücadelelere sahne olurken, diğer taraftan da Türkler'in İslâm dini ile tanışmalarına vesile olmuştur. Bu dönemde kendilerine zorlu bir rakip olarak buldukları Türkler'i daha yakından tanıma imkânı elde eden Araplar'ın tasavvurlarında, aracı olan Sâsânîler'in aradan çekilmesiyle beraber, doğrudan sağlanan bilgilere dayanan bir Türk tasavvuru oluşmaya başlamıştır. Dört Halife Dönemi'nden Türkler'in yönetimde söz sahibi oldukları III/IX. yüzyıla kadar Arap kaynaklarında “baş edilmesi zor olan çetin bir düşman, ganimet vb. şeyler için mücadele etmenin mantıklı olmadığı bir kavim”²

¹ M. S. Küçükaşcı, “Erken Dönem Arap-İslâm Edebiyatında “Türk” Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(Mart 2002), 7-29.

² Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara 1988, 85-86; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, ed. A. et-Terhinî, Beyrut 1987, IV, 292, 300.

olarak nitelendirilen Türkler'in Arap muhayyilesinde bırakmış oldukları izler bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Her iki kavmin kolektif muhayyilesinde geniş boyutlar kazanan ve zaman zaman mitolojik bir anlam yüklenen bu imge incelenirken, bunun ortaya çıktığı tarihî çerçeve de dikkatten kaçırılmamıştır.

Araplar ile Türkler arasındaki fiilî mücadele Hz. Ömer döneminin (13-23/634-644) ikinci yarısında başlamış ve Arap orduları ilk defa bu dönemde Türkler'in yaşadığı topraklara ayak basmışlardır. İran'ın fethiyle görevlendirilen birliklerde yer alan Ahnef b. Kays'ın Türkler'in yoğun olarak yaşadığı Merv, Merverrûz ve Belh'e girdiği haberini alan Hz. Ömer ona yazdığı mektupta, “..nehrin öbür yakasına asla geçmeyiniz ve bulunduğunuz yerde kalınız. Horasan'a hangi zor şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. Bulduğunuz yerde kalmaya devam ediniz ki, zaferiniz kalıcı olsun...”³ demektedir. Bir taraftan ikinci halifenin kendisinden oldukça uzak olan bölgedeki haberleri yakından takip ettiğine, diğer taraftan da fethedilen bölgelerde kalıcı olabilmek için her türlü tedbirin alınmasının gerektiğine işaret eden bu rivâyette yer alan nehirden maksat, Araplar'ın Ceyhun veya Belh adını verdikleri Amuderya'dır.⁴ Türkler ile Araplar arasında ilk tabîî sınır olan Amuderya'nın kuzeyinde kalan ve Araplar tarafından fethedilerek İslâm hâkimiyeti altına alınan bölgelere, rivâyette geçen “nehrin öte yakası” anlamında *Mâverâünnehr* adı verilmiştir.⁵

Hz. Ömer'in mektubunda kaydettiği cümlelerde dikkati çeken diğer önemli bir husus da, Türkler'in çetin ve zorlu bir rakip olduklarının vurgulanmasıdır. Çünkü Hz. Ömer ve ondan sonra gelen halifelerin benzer davranışlarından, Türkler'den gelecek ani gece baskınlarına, onların cesaret ve çevikliklerine karşı tedbiri elden bırakmayan bir anlayışı benimsemiş oldukları görülmektedir. Nitekim, 80/699'da Belh nehrini aşarak ulaştığı Kisse şehrinde iki yıl kalan ve Türkler'in yaşadıkları bölgelerde mücadeleler yapan ünlü vali ve kumandan Mühelleb b. Ebu Sufre, daha ileri gitmesi konusunda

³ Taberî, *Tarîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, ed. M. Ebu'l-Fazl, Beyrut ts., IV, 168.

⁴ Türkler Amuderya için ırmak anlamında “Ögüz” tabirini kullanırlar, E. Esin, “Amuderya”, *TDİA*, III, 98. Klasik kaynaklarda yer alan “nehri geçti” (Taberî, IV, 169; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, ed. A. Tabbâ- Ö. Tabbâ, Beyrut 1987, 574; Yakût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., I, 355) ifadesi de bu hususla ilgilidir.

⁵ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Londra 1966, 433; W. Barthold, “Mâverâünnehr”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, VII, 408.

yapılan temennilere şöyle cevap vermişti: “..Keşke orduyu bu gazadan salimen kurtarıp emniyet içerisinde Merv’e döndürebilsem..”⁶

Türk ülkelerinin fetih haberlerini alan Hz. Ömer’in bu davranışında, Hz. Muhammed’e isnad edilen “Türkler’e ilişilmemesi”⁷ rivâyetlerinin her hangi bir rolünün olup olmadığı hususunun da burada tartışılması gerekmektedir. Yukarıda da zikredildiği gibi, Hz. Ömer ve ondan sonra gelen halifelerin Türkler’den gelecek ani gece baskınlarına, onların cesur ve çevikliklerine karşı tedbiri elden bırakmayan bir anlayışı benimsemelerinden⁸ hareketle, bu hususu zikredilen rivâyetle ilgili ve Türkler’in gelecekte İslâm’a hizmetleriyle bağlantılı olarak yorumlamanın⁹ doğru olmadığını düşünüyoruz. Kanaatimize göre, Türkler’in Araplar’a karşı kazanmış oldukları başarılar, zikredilen türden rivâyetlerin oluşturulmasının önemli sebeplerindendir.¹⁰ Nitekim, Emevîler’in kurucusu olan Muaviye b. Ebu Süfyan zamanında Türk ülkelerinden mağlubiyet haberi geldiği zaman böyle bir rivâyetin ortaya çıkmış olduğu kaydedilmektedir.¹¹ Türkler’e karşı alınan mağlubiyetlerin sebebini, onlarla

6 Taberî, VI, 326.

7 M. Küçükaşçı, *a.g.m.*, 9.

8 İbn Abdürabbih, IV, 292, 300.

9 Z. Kitapçı, *Hz. Peygamber’in Hadislerinde Türkler*, İstanbul 1986, 64-5.

10 Bu rivâyeti değerlendiren Münavî’nin aşağıdaki sözleri bu hadisî Türkler’in istikbâliyle ilgili olmadığını, bilakis onların aşağılandığını göstermektedir: “Türkler’den uzaklaş! Zira seni severlerse yerler, kızarlarsa öldürürler”, Münavî, *Feyzu’l-kadîr*, I, Mısır 1356, 117.

11 Muaviye b. Hudeyc tarafından rivâyet edilen bu husus İbn Hacer tarafından yapılan ilâvelerle şu şekilde kaydedilmiştir: “..Muaviye b. Ebu Süfyan’ın yanında oturdum. Ona Türkler ile olan mücadelesinde hezimete uğradığını (hezimete uğratıldıklarını) bildiren âmilinin mektubu geldi. Buna çok sinirlenen Muaviye âmiline şu mektubu yazdı: “Emrim gelinceye kadar onlarla savaşmayın. Çünkü Hz. Muhammed’in şöyle dediğini işittim. ‘Türkler Araplar’a liderleri onlara katılınca kadar üstün gelecekler.’ Bundan dolayı onlarla savaşmayı hoş görmüyorum.” Emevîler döneminde müslümanlarla Türkler şiddetli bir şekilde savaştılar ve yavaş yavaş onlara üstünlük sağladılar. Türkler’den esirler çoğaldı. Melikler onlara hükmetme konusunda birbirleriyle yarıştılar. Sonunda Mu’tasım zamanında askerlerin çoğunluğu Türkler’den oluştu. Sonra Türkler mülke hâkim oldular...”, İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, ed. M. Abdülvahid vd., Kahire 1986, VI, 607-609. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. et-Taberânî, *el-Mucemü’l-kebîr*, ed. Hamdi b. Abdülmecid, Musul 1983, XIX, 375-376; Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten li-Nuaym b. Hammâd*, ed. S. E. ez-Zührî, Kahire 1412, II, 682.

eşit şart ve malzemeyle savaşılmaması gerekçesiyle açıklayan İbn Teymiye'nin görüşü de¹² benimsenen anlayışla uyusmaktadır.

Türklerle yapılan bu mücadeleler, Araplar'ın tasavvurlarına yerleşmeye başlayan Türk imgesinin kapsamının genişlemesini de beraberinde getirmiştir. Bu durum, Hz. Ömer döneminin ikinci yarısından fetihlerin tamamlandığı ve Horasan'da Abbasî ayaklanmasının başlayıp tamamlanmasına kadar geçen süreç içerisinde gerçekleşen çetin mücadelelerin tabîî bir sonucudur. Oluşan bu anlayışa göre Türkler, "fetihler önünde en önemli engel ve Bizans başta olmak üzere rakipler içerisinde en zor olanı"¹³ ve o dönemde savaşların en önemli cazibe noktası olan ganimetin en zor elde edildiği millet olarak nitelendiriliyordu.¹⁴ Çünkü Türkler diğer milletlere göre, "eğitimsiz olarak ok atıp isabet ettirmede mahir, ani gece baskınları düzenlemede yaratılıştan kabiliyetli ve kuvvet, cesaret ve atılganlıkta daha üstün"¹⁵ idiler.

Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından Türkler'i İslâm dinine davet etmesi için gönderilen elçiye Türk Hakânı tarafından söylenen şu sözler, Türkler'in askerî alan dışında istihdam edilmediklerine işaret etmektedir: "İçinde hiçbir sanatkarı, kunduracısı, berberi ve terzi olmayan bir kavim eğer İslâm'ı kabul edip bütün emirlerini yerine getirecek olursa hiçbir şekilde hayatını devam ettiremeyecektir."¹⁶ Çeşitli kavimler hakkında Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur'a fikrini söyleyen İsmail b. Abdullah'ın Türkler'i, "aslanın kardeşi ve meğâzî çocukları" olarak nitelendirmiş¹⁷ olması, bu anlayışın sonraki dönemlere yansımış olduğuna işaret etmektedir.

¹² İbn Teymiye, *Mecmûu Fetavâ*, ed. A. b. Muhammed, Riyad 1381-86, XIX, 60.

¹³ Ebu'l-Ferec İsfahanî, *Kitabü'l-eğânî*, Kahire 1969-79, IV, 405; Ebu'l-Feth el-İbşihî, *el-Müstetraf*, ed. M. M. Kumeyha, II, Beyrut 1986, 514; A. Z. Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-Arab*, Kahire 1962, I, 313.

¹⁴ Câhiz, *Türkler'in Faziletleri*, 85-6.

¹⁵ Seâlibî, *Simâru'l-kulûb*, ed. M. Ebu'l-Fazl, Kahire 1965, 219, 539, 621-628; İbn Kays, *Kura'd-dayf*, ed. Abdullah b. Hamed, Riyad 1997, II, 384; İbnü'l-Esîr, Ziyaeddin, *el-Meseli's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, I, 301; Beyhakî, *Şüabü'l-ıman*, ed. M. S. Zağlûl, III, 55; IV, 55; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, ed. S. Zekkâr, Beyrut 1993, 258; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1927, 290; İbn Havkal, *Kitabü Sûreti'l-arz*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39, 387; Yakût, IV, 423.

¹⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldan*, ed. Y. el-Hâdi, 634-635.

¹⁷ İbnü'l-Fakîh, 275.

Emevîler'e karşı muhalefet bayrağını açan Abdullah b. Zübeyr'in Şam halkıyla savaşmak için Türkler'in desteğini yeğlemesi de¹⁸, Türkler'in mücadele gücünün Araplar'ın tasavvurlarında edindiği yere diğer bir örnektir. Horasan valisi iken yükümlülüklerini yerine getiremeyince hapsedilen Yezid b. Mühelleb'in hapisten kaçarak Basra'ya gelmesi ve çevresinde toplanan halkı Emevîler'e karşı savaşmanın Türk ve Deylemliler'e karşı savaşmaktan daha makbul olduğunu iddia ederek teşvik etmesi ise, bu anlayışın zaman içinde derinleştiğini göstermektedir.¹⁹ Irak ve Horasan valisi olan Mesleme b. Abdülmelik tarafından Horasan'da görevlendirilen Said b. Abdülaziz'in İştihan'da Türkler karşısında aldığı mağlubiyet de, Türklér'in ciddi bir rakip olarak ihmal edilmemesini salık veren şu sözlerle hicvedilmişti: "*Düşmanların üzerine oyuncakla oynar gibi gittin; tenâsül aletin ünlüdür, ancak kılıcın kınındadır*".²⁰

Türklerle savaşmayı fazilet bakımından İslâm'ın beş şartından birisi olan hac ibadetiyle eş değer sayan bir anlayışın yine bu sıralarda oluşması da²¹, aynı şekilde yapılan mücadelelerin ne kadar çetin geçmiş olduğuna vurgu yapmadan öte bir anlam ifade etmemektedir. Hişâm b. Abdülmelik zamanında Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasrî tarafından Semerkand valisi olarak tayin edilen ve almış olduğu her türlü tedbirin boşa çıktığını görerek Türkler'in baskınlarından bunalan Hasan b. Ebu'l-Amerrata'nın şehrin minberinde Türkler aleyhine dua şeklinde dile getirmiş olduğu şu sözler de, yaşanan mücadelenin ne kadar sert olduğunu teyid edici niteliktedir: "Ey Allahım! Onların köklerini kurut; kaderlerini çabuklaştır ve sabırlar ihсан eyle.."²²

Türkler ile Araplar arasında gerçekleşen çatışmalar ve alınan mağlubiyetler, Araplar arasında Türkler'in zor ve çetin bir rakip olması yanında vahşi, çok sert ve acımasız olduklarının vurgulanmasına da sebep olmuştur.²³ Bu bağlamda, Türkler'e karşı savaşan Mesleme b. Abdülmelik, Vâil, Ukbe b.

¹⁸ el-Müberred, *el-Kâmil*, nşr. M. A. ed-Dâli, III, Beyrut 1986, 1210.

¹⁹ Taberî, VI, 587. Bu rivâyette geçen sözler Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin Muaviye'ye karşı savaşmayı teşvik için Hz. Ali'nin huzurunda söylediği sözlere benzemektedir, *Cemheretü Hutabî'l-Arab*, I, 313.

²⁰ Belâzürî, 600.

²¹ İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzip*, II, Beyrut 1984, 322.

²² Belâzürî, 602.

²³ Münavî, I, 117.

Züheyr ve Kuteybe b. Müslim gibi meşhur Arap kumandanlarının destanlaştırılan kahramanlar arasında zikredilmeleri, mücadelelerde hayatlarını kaybedenler için yazılan mersiyeler ve Arap diline yerleşen bazı yeni darbimeseller Arap muhayyilesine yerleşmiş olan "Türk" tasavvurunun çerçevesini de açıkça göstermektedir.²⁴ Emevî sanatı için olduğu kadar İslâm sanatı tarihi için de önemli bir yere hâiz olan Kusayru Amre başta olmak üzere Emevî saraylarındaki duvarların mağlup edilen Türk kumandanlarının resimleriyle süslenmiş olması da,²⁵ bu meyanda zikre değerlidir. Başta "hâkân" ve "hân" kelimeleri gibi Türkçe idarî ve askerî terimlerin Arap diline girmeye başlaması da, yine bu dönemde gerçekleşmiştir.²⁶ Türk ülkelerine yapılan seferler esnasında Türkler'den zor şartlar altında yaşamayı öğrenen Araplar²⁷, 44/664'de Horasan ve Sind bölgelerinde Türkler ile yaptıkları mücadeleler esnasında görmüş oldukları at kuyruğunun tuğ olarak kullanılmasını da benimseyerek bunu uygulamaya başlamışlardır.²⁸

Türk ülkelerinde çetin mücadelelere girmiş olan Arap ordularının önemli miktarlarda ganimet elde etmiş oldukları da bir vakıadır. Semerkant'ın fethinden sonra Türk illerinden elde ettiği ganimet karşısında dehşete kapılan ünlü Arap komutanı Kuteybe b. Müslim, Nehar b. Tevsia'yı çağırarak "*hani büyük ganimetlerin elde edildiği gazalar bitmişti! Mühelleb'ten sonra cömertlik ve ihsan öldü; onlar Mervurrûz'da lahitte rehin kaldılar, Artık doğu ve batının tamamından uzaktırlar..*" demiş ve bunun ğazâ olup olmadığını sormuştu. Nehar'ın buna cevabı, "*Bizden önce ve hatta bizden*

24 İbn Ebu Şeybe, *el-Musannef*, ed. Y. el-Hût, Beyrut 1989, VI, 412; *Divanü'l-hamâse*, Beyrut ts., I, 284-5, 359; Ebu'l-Fazl en-Nisâbü'rî, *Mecmeu'l-emsâl*, ed. M. Abdülhamid, Kahire 1972, I, 116; Ebu Hilal el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, ed. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire 1964, I, 242; İbn Abdürabbih, V, 128; Zemahşerî, *el-Müsteksâ fi emsâli'l-Arab*, Beyrut 1987, I, 10; R. Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası* (1968), 29.

25 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, 152.

26 Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, ed. M. H. Şemseddin, Beyrut 1987, IV, 310; A. Ateş, "Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (IX. yüzyıla kadar)", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 26-31.

27 Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut 1980, I, 263. Abbasî halifesi Ebu Ca'fer'e çeşitli halkların özelliklerini anlatan İsmail b. Abdullah şunları söylemişti: "Türkler zor şartların üstesinden gelmede ve savaşmak hususunda mahirdirler", Taberî, VIII, 70-71

28 E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, 148.

sonra da Kuteybe gibisi gelmeyecektir; Türkler'i kılıçtan geçirerek öldüren ve onlardan topladığı çok miktarda ganimeti bize dağıtan.." şeklindeydi.²⁹

Arap kaynaklarında "Mâverâünnehir Fatihi olarak nitelendirilen Kuteybe'nin Türk illerindeki faaliyetleri diğer bir şair tarafından ise şu sözlerle anlatılmıştı:

*"Kuteybe her gün yeni bir yağmaya dalar, servet üstüne sürekli olarak servetler ilâve eder; Vali Kuteybe'ye siyah saçları beyaz oluncaya kadar taç giydirildi...Kuteybe her bir beldeye geldiğinde veya bulunduğu, atlıları o yerlerde yarıklar ve hendekler bırakırlar.."*³⁰

İslâm tarih yazıcılığının en önemli siması olan Taberî'nin eserinde kaydedilmiş olan bu sözler, Arap fatihlerin Türk bölgelerinden elde ettikleri ganimet miktarlarının büyüklüğünü gösterdiği kadar, yağma ve talanın bu savaşların kaçınılmaz sonucu olduğunu da ortaya koymaktadır. Nitekim diğer bir Arap vali ve kumandanı olan Ubeydullah b. Ziyad'ın Beykend ve çevresindeki ilerlemesinin yakıp yıkmak suretiyle olduğu Belâzürî tarafından kaydedilmektedir.³¹ Öbür yandan Arap kumandanlarla Türkler arasında antlaşmalar yapıldığı ve Türkler'in belirlenen miktarda vergiyi onlara ödedikleri de kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.³²

Özellikle Emevî iktidarıyla birlikte Türk ülkeleri kumandanlar ve devlet adamları için cazip bir zenginlik ve şöhrat merkezi olarak düşünülmüş; Dört Halife Dönemi'nde öncelikli olarak hedeflenen fethedilmiş bölgelerin İslâmlaştırılması politikasının yerine³³, bu bölgelerden gelir elde etme arzusu

²⁹ Taberî, VI, 579.

³⁰ Taberî, VI, 580.

³¹ Belâzürî, 577.

³² Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, ed. M. T. Houtsma, Beyrut ts., II, 236-37; Taberî, V, 297-98; Belâzürî, 572.

³³ Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında Türkler'in yaşadıkları bölgelerde kumandan ve vali olarak görev yapan Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî'nin (ö. 652) hiç savaş kaybetmemesi ve cesaretinden etkilenen Türkler'in onun veli olduğuna inanmaları ve büyük bir itina ile muhafaza ettikleri kabrinden kuraklık ve sıkıntılı zamanlarında medet ummuş olmaları (Taberî, IV, 304-305; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-sahabî*, nşr. Adil A. Abdülmevcud v. Dğr., Beyrut 1995, IV, 258; Yakût, I, 490) da, bu dönemin bölge kültüründe bıraktığı ilgi çekici izlerden biridir.

ilk sırada yer almıştır.³⁴ Bu bölgedeki en ufak görev ve memuriyet için girişilmiş ve kaynaklara yansımış çeşitli entrikalar da bu zihniyete işaret etmektedir.³⁵ Bu dönemde hukuken Arap müslümanlarla aynı haklara sahip olan gayri Arap unsurların bazı haklardan Araplar kadar yararlanmadıkları ve Emevîler'in neseb taassubu içine düşerek yaparak Arap olmayan müslümanları tahkir etmeleri sebebiyle Araplar ile gayri Arap unsurlar arasında bir ayrılığın ortaya çıktığı görülmektedir. Hâkim unsur ile diğer unsurlar arasındaki kaçınılmaz rekabetin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek olan bu politikanın tek istisnası, bazı kaynaklarda V. Râşid Halife³⁶ olarak nitelendirilen Ömer b. Abdülaziz'dir. Çünkü Ömer b. Abdülaziz'e kadar devlet başkanları gerek Şam'a uzaklık ve gerekse politikalarının bir parçası olarak bu duruma ses çıkarmamışlar veya sessiz kalmayı yeğlemişlerdir. Kendilerine karşı uygulanan politikadan rahatsız olan mevâlî unsuru ise Emevîler'i daima Arap unsurunun aslî temsilcisi olarak kabul etmiş ve başta Ziyad b. Ebihî ve Haccâc b. Yusuf gibi şiddet yanlısı valiler olmak üzere kendilerine karşı yürütülen şiddet politikası sonucunda Emevîler'e karşı girişilen muhalefetin esas unsurlarından birisi olmuştur.³⁷

Bu bağlamda, Arap muhayyilesine yerleşen Türk imajının genişleyen kapsamı içerisinde -Emevîler'e karşı sempati duymayan ve gasb edilen haklarını elde etme mücadelesine girişen mevâlî unsurunun önemli bir kesimini temsil eden İslâm'ı benimsemiş Türkler'in mücadelesi- yeni bir halka eklenmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle müslüman olan Türkler'den alınan ve Arap kaynaklarında hâkim unsurun üstünlüğü prensibinden hare-

³⁴ Emevî idarecilerinin daha çok cizye alabilmek için Horasan ve Toharistan gibi bölgelerdeki yerli halkın müslüman olmalarını önledikleri kaydedilmektedir. Geniş bilgi için bk. Taberî, VII, 100-104, 309-332; E. Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 147-148.

³⁵ Fethettiği Semerkand'dan ayrılırken yerine kardeşi Abdullah b. Müslim'i nâib olarak bırakan Kuteybe'nin şu sözleri bölgedeki halka Emevî idaresinin bakış açısını göstermesi bakımından dikkate değerdir: "Semerkand'a giren her müşrikin elini mühürle ve şehirde bu mühürün çamuru kuruyuncaya kadar kalmasına izin ver. Şâyet mühürün çamuru kurursa onu öldür ve şehirde halktan birisinin elinde demir veya kesici bir alet görürsen o aletle o kişiyi öldür. Şehrin kapılarını kilitlediğinde müşriklerden birisini görürsen onu da öldür", Taberî, VI, 480.

³⁶ Ebu Davud, "Sünnet", 7; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, ed. M. Fâhurî- M. R. Kal'acî, Beyrut 1979, II, 113; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, ed. Ş. Arnavut vd., 1981-5, V, 130-131.

³⁷ Geniş bilgi için bk. Necde Hammâş, *eş-Şam fi Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987, 123.

ketle haklı çıkarılmaya çalışılan cizye vb. gibi haksız uygulamalar³⁸, bölgedeki Araplar ile Türkler'in birbirlerine yakınlaşmalarını engelleyen en önemli âmil olmuştur. Ancak, yaklaşık iki buçuk yıl iktidarda kalan Ömer b. Abdülaziz'in haleflerinden farklı bir anlayışı benimsemesi sonucunda Türkler arasında İslâmiyet hızla yayılmaya başlamış ve Araplar ile Türkler arasında bir yakınlaşma süreci başlamıştır ki, bu dönem her iki kavmin muhayyilesinde oluşan "diğer" imgesinin olumlu anlamda genişlemesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in bütün uyarı ve emirlerine rağmen, Horasan'ı kılıç ve kırbaçla idare etmek konusunda ısrarcı olan, müslümanlardan cizye almak isteyen ve Arapçılık taassubuyla hareket eden Cerrâh b. Abdullah'ın valilikten azledilmesi³⁹, haksız uygulamaların merkezî idareden gelen emirlere rağmen devam ettirildiğini göstermektedir. Horasan valiliği uzun sürmeyen Cerrâh b. Abdullah, Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektubunda bölgeyi şu şekilde tavsif etmektedir: "*Horasan'a geldim; orada fitne ve fesat çıkarmaya elverişli bir kavim buldum...Onları ancak kılıç ve kırbaç bundan vazgeçirebilir. İznin olmadan bunları tatbik etmeyi uygun görmedim.*" Cerrâh'ın bu mektubunu halife şu sözlerle cevaplamıştı: "*Ey Cerrâh'ın anasının oğlu! Sen fitneye karşı onlardan daha da hırslısın. Müslüman ve antlaşmalıya hak etmedikçe kırbaç vurma ve kısastan da kaçın...*"⁴⁰

38 İran'ın eski yerleşim birimlerinden Rey'de doğan ve Türkler'in yaşadıkları bölgelerde hayatını geçiren Cessâs'ın tefsirinde Emevîler'in cizye uygulamalarını tenkid etmesi (bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut 1405, I, 87-88; IV, 296), bu verginin burada yaşayan gayri Arap unsurdan alındığının ve toplum hafızasındaki izlerinin derinliğine işaret etmektedir. Ayrıca bk. M. Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII, 43.

39 Belâzürî, 600; Taberî, VI, 558-560; İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-kübrâ*, ed. M. Abdülkadir Atâ, Beyrut 1990, V, 301.

40 Taberî, VI, 560. Cerrâh'ın azledilmesiyle ilgili rivâyeti de bu haberle birleştiren Suyûtî, Ömer b. Abdülaziz'in mektubu konusunda şunları kaydeder: "Horasan halkının vatandaşlığın çok kötü ve idarelerinin çok zor olduğunu ve yola gelmelerinin ancak kılıç ve kırbaçla mümkün olabileceğini bildirdiğin mektubun bana ulaştı. Sen doğruyu söylemiyorsun. Onları ıslah etmek için hak ve adaletten ayrılmaman daha uygundur ve böyle davran." Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, Beyrut 1986, 273. Emevîler devrinin önemli kumandan ve valilerinden olan Cerrâh b. Abdullah'ın insanların müslüman olup olmadıklarını kontrol için sünnetli olup olmadıklarını kontrol ettiğini haber alan Ömer b. Abdülaziz, bu uygulamalarını kaldırmasını emretmiş ve ona şu sözle çıkmıştı: "Allah Hz. Muhammed'i sünnetçi olarak değil davetçi olarak gönderdi." Taberî, VI, 559; İbn Sa'd, V, 301.

Ancak, Ömer b. Abdülaziz'in vefâtından sonra Emevî siyaseti tekrar eski haline dönmüş, Türkler zor ve ciddî bir rakip olmanın yanında vergi alınan ve ikinci sınıf muamelesi yapılan insanlar olarak tavsif edilmeye başlanmıştı. Horasan valisi iken azledilen ve Emevîler'e karşı isyan eden Yezid b. Mühelleb uzun süre hizmet ettiği Emevîler'in bölgeye karşı uyguladıkları yanlışlarını şu sözleriyle açıklıyordu:

"Allah'ın elçisinin haram kıldıklarını helal kılanlar onlar değil mi? Onun soyundan gelenleri üç gün üç gece katledenler onlar değil mi? ...Kâbe'ye yürüyüp yıkanlar ve sonra da taşları ve örtüleri arasında ateş yakanlar onlar değil mi? Allah'ın laneti ve ahiretin kötülüğü onların üzerine olsun".⁴¹

Yezid'in Emevîler'e karşı giriştiği mücadelede Cürcan'a karşı yaptığı sefer esnasında müslüman olan ve müslüman olmasından önce Araplar'a verdimiş olduğu zayıttan dolayı "zahmet, sıkıntı veren, tazyik eden" anlamında "Ebu Müzâhim"⁴² adı verilen Türk hakanlarından Sültekin'den yardım istediği ve onun savaş esnasında okunun üzerine "Sül sizleri Allah'ın kitabı ve Resûlünün sünnetine uymaya davet eder" yazdığını duyunca sinirlenen Emevî halifesi Yezid b. Abdülmelik'in sarf etmiş olduğu şu sözler bu noktada zikre değerdir:

"Yazıklar olsun şu sünnetsizin oğluna! Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünnetine davet etmek ona mı kaldı? Belki de onun namaz kılacak kadar bile bir bilgisi yoktur".⁴³

Emevîler'in bu ayrımcı siyasetine tepki olarak Abbasî davetine katılan bazı Türkler konusunda haberler mevcutsa da⁴⁴, bu hususta ayrıntılı bilgiler bulmak oldukça zordur. Öte yandan, gerek davetin yayılmasında ve gerekse Abbasî iktidarının kurulup yerleşmesinde Türkler'in önemli katkılarda buldukları da bir vakıadır. İlk Abbasî halifesi olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh'tan itibâren halifelerin etrafında önemli miktarda Türk askerlerinin

⁴¹ Taberî, VI, 587. Yezid'in konuşmasını dinleyenler arasında bulunan Hasan-ı Basrî valilikten azledildikten sonra bu sözleri söylemesinden dolayı onu tenkid etmişti.

⁴² Taberî, VII, 113.

⁴³ Yakût, *Mu'cemü'l-udebâ*, Beyrut ts., 1980, I, 166. Sültekin için ayrıca bk. Hakkı D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000 (Üçüncü Baskı), 72-73.

⁴⁴ Taberî, VII, 354; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, III, 38; H. D. Yıldız, a.g.e., 78.

bulunduğu hususunda kaynaklar müttefiktirler.⁴⁵ Emevîler'in son zamanlarında itibâren Arap kaynaklarında Türkler'e aid bilgilerdeki artışa rağmen, bunların özellikle şehirli Türkler'den çok göçebe Türkler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Abbasî davetine katılan gayri Arap unsurlar için genellikle "Mevâlî" veya "Horasanlı" tanımlaması yapıldığından⁴⁶, doğrudan doğruya herhangi bir ırka karşılık gelmeyen bu tabirlerden kesin bir çıkarım yapmak zordur. Bununla beraber, Horasanlılar'ın etnik kökenleri hakkında bilgi veren Câhiz, Feth b. Hâkan'dan naklen şu bilgileri vermektedir:

*"Horasanlılar ile Türkler kardeşirler ve aynı memleketlilerdir. Aralarındaki ırk bağları aynı değilse de benzerdir. Türkler ile Horasanlılar bazı bakımlardan farklı iseler de, esas itibarıyla bunların tamamı Horasanlıdır. Türkler ile Horasanlılar arasındaki fark, Araplar ile Acemler, Rumlar ile Slavlar ve Zenciler ile Habeşîler arasındaki fark gibi değildir. Tersine bu iki topluluk arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, bedevî ile şehirli, dağlı ile ovalı, dağlarda oturan Tay kabilesi mensupları ile ovalarda oturan Tay kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Hüzeyl kabilesi Araplar'ın Kürtleri olduğu gibi [Türkler de Horasanlılar'ın göçebeleridir]. Başka bir deyişle Horasanlılar ile Türkler arasındaki fark dağlarla ovalarda oturanlar arasındaki farklar gibidir. Bunlar konuştukları dil bakımından farklı, fizyonomi bakımından birbirlerinden bazı yönlerden ayrı iseler de, bunun hiçbir önemi yoktur. Horasanlılar ile Türkler Allah'ın, memleketlerine verdiği özellikler, her ülkenin halkına ayrı olarak verdiği benzerlik, mizaç ve dil yakınlığı bakımından Kahtanîler ile Adnanîler arasındaki yakınlıktan daha sıkı bir yakınlığa sahiptirler..."*⁴⁷

Siyasî bir mahiyet arz eden ve "Horasanlı" teriminin başta Fars olmak üzere herhangi bir ırka tahsis edilemeyeceğini gösteren bu sözler⁴⁸, III/IX. yüzyılda Arap muhayyilesine yerleşen Türk imajının çok kesin bilgilere da-

⁴⁵ Yakubî, II, 366, 379; Taberî, VII, 454, 485; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ed. İ. Abbas, Beyrut 1986, VI, 316.

⁴⁶ Horasan'da yaşayan Türkler'in diğerlerinden farklı oldukları ve soylarının Hz. İbrahim'e ulaştığı şeklinde rivâyetler de mevcuttur, İbn Habib, *el-Muhabber*, ed. I. Lichtenstadter, Beyrut ts., 394.

⁴⁷ Câhiz, *Türkler'in Faziletleri*, 41-43.

⁴⁸ H. D. Yıldız, *a.g.e.*, 77.

yanmadığını da göstermektedir. Burada üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus da, Arap kaynaklarında Türk ırkına mensup oldukları halde, bu hususun kayıt altına alınmamış olmasıdır. Bunun iki önemli sebebi bulunmaktadır. Birincisi, İslâm dinini benimseyen Türkler'in dinî endişelerle eski adlarını terk ederek Arap isimleri almaları ve bunun sonucunda geçmişlerine aid kültürel değerlerinin bir kısmını unutmalarıdır.⁴⁹ İkinci sebep ise klasik dönem Arap-İslâm kaynaklarında, Seyhun ötesinde göçebe olarak bozkırlarda yaşayan Türkler'e "Türk" adı verilirken, medenî hayat yaşayanlara ise Arap geleneğinden mülheim olarak yaşadıkları şehirlere nisbetle Belh, Merv halkından veya Buharalı, Horasanlı, Ferganalı vb. gibi adlar verilmesidir.⁵⁰

Abbasî davetinin başladığı tarihten sonra İslâm'ı kabul eden, idarî ve askerî alanda görevlendirilen Türkler'in sayısında önemli miktarda bir artış göze çarpmaktadır. Abbasîler'in iktidara gelmesiyle birlikte Türkler bir taraftan devlet içerisinde görev almaya başlarken, diğer taraftan da İslâmlaşma süreci hızlanmıştır. Abbasîler'in iktidara gelişleriyle birlikte Türkler'in devlet kademelerinde de görevlendirilmeleriyle ilgili olarak şu sözler kaynaklarda kayıtlıdır:

"Türkler'i devlet kademelerinde ilk defa Hammâd et-Türkî'yi görevlendiren Ebu Ca'fer el-Mansur'dur. Daha sonra el-Mehdî Mübârek et-Türkî ile Tûlyâ et-Türkî'yi görevlendirdi. Tûlyâ ile Yezid b. Meyzed, Velid b. Tarif el-Haricî'yi öldürdüler".⁵¹

Kalkaşendî, Abbasî halifesi Mansur zamanında Hammâd et-Türkî'nin görevlendirilen ilk hâcib olduğunu ve Mehdî zamanında Mübarek et-Türkî'nin onu takip ettiğini kaydettikten sonra Abbasî devlet başkanlarının sonraki dönemlerde hâciblerini Türkler arasından seçmeyi tercih ettiklerini vurgular.⁵² Harunurreşid'in saray muhafızlarının Türkler'den oluştuğunu belirten İbn Abdürabbih ise bunu şu şekilde haber vermektedir: "*Hind hükümdarının elçiler heyeti gelince Harunurreşid Türkler'e saf yapmalarını*

⁴⁹ M. Ş. Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü", *Belleten* IV/23-24. 177.

⁵⁰ Arap-İslâm kaynaklarının geneline yansımış olan bu anlayışa aid örnekler için bk. Taberî, VII, 412; İbn Sa'd, VII, 246, 261-262; Bekrî, *Mu'cem Mesta'cem*, ed. M. Sakkâ, Beyrut 1983, I, 240; III, 1024.

⁵¹ Ebu Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, Beyrut 1987, 184; Câhiz, *Türkler'in Faziletleri*, 29.

⁵² Kalkaşendî, I, 472.

emretti. İki saf yapan Türkler zırh giyiyorlardı ve gözleri hariç diğer yerleri zırhla örtülüydü".⁵³

Abbasîler döneminde Arap ülkelerine Türk valiler tayin edilmeye başlanmışsa da, Türkler genellikle hilâfetin devam etmesinde esas unsur olarak görülmeye başlanmış ve rakiplerin ortadan kaldırılması işi bu kavim mensuplarına havale edilmişti. Bunun tabii bir sonucu olarak Türkler, suikast yapan, cülus bahşişleri ve maaşlarını alamayınca karışıklık çıkararak ve istikrarsızlığa sebep olan bir kavim olarak nitelendirilir olmuştur. İlk Abbasî halifesinin biyografisinden sonra Abbasîler hakkında genel bir değerlendirme yapan Suyûtî'nin şu sözleri dikkate değerdir:

"Abbasî devleti İslâm'ın kelimesini parçaladılar: Arab'ın ismini divandan düşürdüler. Türkler'i divanlara soktular. Önce Deylemliler sonra da Türkler siyâsî hâkim haline geldiler. Bunlar için büyük devlet haline geldiler ve memleketi çeşitli bölgelere ayırdılar. Her bir bölgede insanlar zulüm ve adaletsizlik gördüler ve onlara kahren hükmettiler".⁵⁴

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde de Türkler'in Arap-İslâm orduları içerisinde yer aldıklarına dâir kaynaklarda kimi bilgiler mevcuttur. Ayrıca Arap orduları içerisinde Farisler'in yer aldıkları, Türkler ile yapılan savaşlardan birisinde gözünü kaybeden ünlü Sâsânî şairi Sâbit Katane'nin, Kuteybe b. Müslim'i Türkler karşısında uğramış olduğu hezimetten dolayı hicvetmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵ Öbür yandan Arap ordularına katılan Türkler'in yanında onlardan İslâmiyet'i kabul edenlere dâir haberler de erken dönemlerden itibaren kaynaklarda yer almaktadır. Türkler'in idarî hayat içerisinde etkilerinin arttığına dâir haberler, Türkler'in askerî kabiliyet ve melekelerini tebârüz ettiren rivâyetlerle zenginleştirilir. İbn Kesir, 79/698 yılı olaylarında Türk askerlerinin önemli bir başarısını şu şekilde anlatmaktadır:

"...Dimaşk halkından peygamber olduğunu iddia eden el-Hâris b. Abdurrahman'ın şöhreti yayılmış ve kendisine uyanlarda bir artış olmuştu...Abdülmelik onu yakalatmak istemişti. el-Hâris gizlenerek Kudüs'e giderek burada bir odada saklanmaya ve insanları gizli gizli kendisine davet etmeye başlamıştı. Onun faaliyet-

⁵³ İbn Abdürabbih, II, 73; H. D. Yıldız, a.g.e., 60.

⁵⁴ Suyûtî, 298.

⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsfahanî, XIV, 255-265.

lerini haber alan Abdümelik onunla ciddi şekilde ilgilenerek beraberindekilerle en-Nasriyye'ye gitti. Burada el-Hâris'in yanına girip çıkan yerli halktan birisi Abdümelik'e gelerek onun durumunu haber verdi ve onu yakalamak için Türk askerlerinden bir birlik vermesini istedi. Abdümelik onun yanına Türk askerlerinden bir birlik verdi ve Kudüs nâibine yazarak bu şahsın emrine girerek istediği şeyleri yapmasını emretti...el-Hâris'i teslim alan Ferganalı Türk askerleri onu zincire vurdular...el-Hâris kendisini bağlayan Türkler'e "Rabbim Allah'tır diyen birisini mi öldürmek istiyorsunuz?"⁵⁶ Türkler kendi dillerinde "işte bizim Kur'anımız, sen de kendi Kur'anını getir" dediler."⁵⁷

Türkler'in Şam'da görülmelerinin başlangıcı olarak⁵⁸ nitelendirilebilecek bu olaydan başka, Türkler'in Arap topraklarında görülmelerini biraz daha eskiye götürebilecek kayıtlar da mevcuttur. Nitekim ilk Emevî halifesi Muaviye b. Ebu Süfyân'ın son zamanlarında Türkler'in Şam ve Basra gibi şehirlere yerleştirildikleri ve onlardan askerlik alanında faydalandıkları bilinmektedir.⁵⁹ Türkler'in askerî alanda görevlendirildiklerine dâir ilk örnek olan bu rivâyetlerden birisinde, Basra'ya yerleştirilen ve ok yapımı ve kullanımında çok usta ve mahir olan Türkler'in⁶⁰, Araplar ile karışmamalarının temini için "Buharalılar Caddesi" adı verilen yere yerleştirilmiş oldukları da belirtilmiştir.⁶¹ Ortaya çıkan siyasî boşluktan önemli ölçüde istifade eden ve Basra'daki olaylarda aktif rol oynayan Buharalılar⁶², Yemâme'de isyan eden

⁵⁶ el-Mü'minûn, (23), 28.

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, IX, 29-31; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, 6.

⁵⁸ R. Şeşen, "Selçuklulardan önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türkler'in Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 65(1990), 139-148, 141.

⁵⁹ Taberî, V, 298; Belâzürî, 577-578; H. D. Yıldız, *a.g.e.*, 71-72. Bu şehirlere yerleştirilen Türkler'in esir olarak veya antlaşma neticesinde getirildikleri kaydedilir; Belâzürî, 524; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâatü'l-kitâbe*, ed. M. H. ez-Zebidi, Bağdat 1981, 405.

⁶⁰ Taberî, V, 298.

⁶¹ Buharalılar Caddesi için bk. Halife b. Hayyât, *Tabakat*, ed. E. Z. el-Ömerî, Riyad 1982, 44; Taberî, V, 298; Yakût, I, 356; H. D. Yıldız, *a.g.e.*, 72.

⁶² Babasının ölümünden sonra Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyad, Yezid b. Muaviye'nin vefâtından sonra ortaya çıkan siyasî boşluğu kendi lehine değerlendirmek için, Basra'ya yerleştirilen Buharalılar'ı birlikte mücadele etmeye ikna edememişti, Taberî, V, 511 ve 527.

Araplar'a karşı kullanılmışlardı.⁶³ Haccâc'ın Vâsıt'ı kurduktan sonra buraya sınırlı sayıda yerleştirdiği yabancı unsurun önemli kısmının daha önce Basra'ya yerleştirilen Buharalı Türkler'den oluştuğu ve onların esas muhafız birliklerini oluşturan Suriyeli Araplar'ın yanına yerleştirildikleri de kaydedilmiştir.⁶⁴

Nitekim, ilk Arap fetihleri esnasında Türkler'in bir kısmı Araplarla mücadeleye ederken diğer bir kısmı da Arap ordularında ırkdaşlarına karşı mücadele içine girdikleri bilinmektedir. Kuteybe b. Müslim tarafından Buhara'ya tayin edilen ve müslüman olan Tuğşâde'nin idaresi döneminde Buhara'nın İslâmiyet'i kabul etmemiş Türkler tarafından geçici olarak işgâl edilmiş olduğu Taberî'de kayıtlıdır.⁶⁵ Emevîler döneminden itibaren İslâmlaşmaya başlayan Türkler'in bu dönem boyunca hâlâ düşman olarak görülmesi sebebiyle, İslâmiyet'i ne derece benimzedikleri hususu ise belirgin değildir. Buna mukâbil, Abbasî davetinde önemli rol oynayan bazı Türkler'in varlığı Türk unsurunun müslüman olup, Emevîler'in Arapçılık siyasetinden rahatsız olmalarıyla ilgili olmalıdır. Diğer taraftan başta Kuteybe b. Müslim olmak üzere bazı Emevî vali ve kumandanlarının bölgenin İslâmlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla Türkler'i kazanma yönünde takip etmiş oldukları siyaset olayın diğer bir yönünü ortaya koymaktadır.⁶⁶ Türkler ile müslüman Araplar arasındaki ilişkilerin diğer önemli bir dönüm noktası da, E. Esin tarafından Türk-Arap ittifakının öncüsü olarak nitelendirilen⁶⁷ Talas Savaşı'dır. İslâm dininin Türk ilerinde yayılmasına önemli oranda tesiri olan bu savaş hakkında Arap kaynaklarında oldukça az ve birbirini tutmayan bilgiler verilir.⁶⁸

⁶³ Câhiz, *Kitabü'l-Hayavân*, nşr. A. Harun, Beyrut 1969, VII, 175. Halife b. Hayyât, Mehdî zamanında Haricîler'in isyanların bastırılmasında Türkler'in katkısından bahsetmektedir, Halife b. Hayyât, 361.

⁶⁴ Belâziürî, 524.

⁶⁵ Taberî, VII, 59-60, 68-69; R. Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363.

⁶⁶ Türkler'in kılıç zoruyla ve baskıyla İslâmiyet'i benimsemediğini gören bazı idareciler, onları başta hediyeler vermek gibi bazı vaatlerle kazanmak yoluna gitmişlerdir. Bu konuda bk. Nerşahî, *Tarih-i Buhara*, ed. C. Schefer, Paris 1982, 47; Hakkı D. Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", *Diyanet Dergisi* (Hicret Özel Sayısı), Ankara 1981, 290.

⁶⁷ E. Esin, "Fârâbi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/3-4(1976), 97.

⁶⁸ Talas Savaşı hakkında. geniş bilgi için bk. H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 58-62; a. mlf., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler" *Edebiyat Fakültesi Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, 71-82.

Yine aynı dönemde, Arap-Bizans mücadelelerinde müslüman ordularının cihad amacıyla sınırdan uzaklaştıkları veya gazâdan döndüklerinde sığınmaları için oluşturulmuş "Avâsım" adlı bir tür sınır karakollarında da önemli miktarda Horasanlı Türk'ün yerleştirildiği ve Bizans'a karşı yapılan "Sâife" seferlerine Türkler'in erken dönemden itibaren katıldıkları ve bazen komuta ettikleri de bilinmektedir.⁶⁹ 141 veya 142'de (758-759) kurulan Ezene (Adana) çevresine Horasan'dan getirilen askerler Mesleme b. Yahya el-Becelî'nin komutasında karargâh kurarlarken⁷⁰, 159/775-776 yılında Abbas b. Muhammed ve Hasan el-Vasîf kumandasında Ankara'ya kadar gelen orduda önemli miktarda Horasanlı Türk askeri yer alıyordu.⁷¹ 171'de (787) sâife seferine çıkan Herseme b. A'yen, Tarsus'un tahkim edilmesi işinde Hadım et-Türkî'yi görevlendirmiş, o da şehri imar ettikten sonra buraya 3000 Horasanlı asker yerleştirmişti.⁷² Öbür yandan Ebu Cafer el-Mansur zamanından itibaren Horasan'daki Türkler'den zaman zaman rahatsızlık duyulduğu da kaynaklara aksetmiştir. Bu husus Horasan valisi olan Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdfî'nin şu sözlerinde açık olarak görülmektedir: "*Türkler çoğaldı, eğer orduyla birlikte buradan ayrılırsam Horasan elden çıkar*".⁷³

802 yılında düşürülen İmparatoriçe İrene'nin yerine Bizans tahtına geçen I. Nikephoros (802-811) Abbasî Devleti'ne vermekle yükümlü olduğu vergiyi ödemeyince, Halife Harunürreşid 803 ve 806 yıllarında Anadolu'ya düzenlediği iki sefer sonucunda Nikephoros'u daha ağır ve küçük düşürücü bir antlaşmayı kabul etmek zorunda bırakmıştı ki⁷⁴, bu seferlere katılan

⁶⁹ Özellikle Ebu Ca'fer el-Mansur zamanından başlayarak yoğun bir şekilde devam eden Avâsım yerleştirmeleri ve Sâife seferleri Anadolu'nun Türkleşmesinin başlangıcı bakımından da önemlidir. Bu konuda geniş bilgi için bk. H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 84-89; M. Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2(2000), 9-30.

⁷⁰ Belâzürî, 230.

⁷¹ İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, ed. A. el-Adevî, Kahire 1963, II, 34.

⁷² İbnü'l-Fakîh, 163; Halife b. Hayyât, 366; Belâzürî, 231; Taberî, VIII, 234.

⁷³ Taberî, VII, 509.

⁷⁴ Halife b. Hayyât, 375-76; Taberî, VIII, 307-310, 320-322; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1991, 182.

askerlerin önemli bir kısmının Türkler'den meydana geldiğini şair Ebu's-Şîs'in⁷⁵ şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

"Ey mü'minlerin emiri! Rûm (Bizans) ülkelerini fethetmekle iktidarını ve azametini güçlendirdin ve Türkler'in gönlini şâd ettin. Düşmanlara karşı Allah'ın kılıçlarını biledin ve küfrün azgın başını İslâm'ın ululuğu önünde eğdirdin. Sonunda sana sevinç içerisinde gülüp eğlenmek, Nikephoros'a ise kaybettiği iktidarı için oturup ağlamak kaldı.⁷⁶

II. Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur zamanından itibaren Türkler'in de dahil olduğu mevâlî unsurunun Araplar'a tercih edildiği haberleri⁷⁷, murtazika (ücretli) adı verilen nizamî ve daimî statüdeki askerleri tanımlamak için kullanılmıştır. Türkler'in idarî alanda görev almaya başlamaları, Türkler'in askerî vasıfları konusunda Nuh b. Esed'den geniş bir rapor alan⁷⁸ Mu'tasım-Billah (833-842) zamanından itibaren artan bir şekilde yaygınlaşmıştır.⁷⁹ Hilâfet ordusuna dahil olan bu askerler için Türk cariyelerin satın alındığı bilgisini veren Ya'kubî şunları anlatır:

"Mu'tasım daha sonra Türk cariyeler satın alıp bunları hilâfet ordusundaki Türkler'le evlendirdi. Türkler'in bunların dışındaki hanımlarla evlenmelerini yasakladı. Onların çocukları da bu yasak kapsamındaydı. Bunlardan doğacak kız ve erkek çocukları yine birbirleriyle evleneceklerdi. Satın alınarak getirilen Türk cariyeler için devamlı tahsisatlar ayırdı ve adlarını divana kaydettirerek onlara maaş bağladı. Ayrıca onların boşanmalarını da yasakladı ki,

⁷⁵ 196'da (811) vefât eden Ebu's-Şîs (ابراہیم شیس) Harunürreşid'in meclislerine katılan döneminin önemli şairlerinden birisidir. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, 230; Hatîb el-Bağdadî, *Tarîhu Bağdad*, Beyrut ts., V, 401; VII, 249-250; İsfahanî, XVI, 432-441; İbn Hallikân, II, 270; İbn Kesîr, X, 249.

⁷⁶ Hatîb, V, 401.

⁷⁷ Mesudî, *Mürûcû'z-zeheb*, nşr. Muhammed Muhyiddin, Beyrut, 1964-65, IV, 315; Suyûtî, 310, 441.

⁷⁸ İstahrî, 291.

⁷⁹ Mesudî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, ed. M. J. De Goeje, Beyrut 1981, 354. "Mutasım-Billah Acem meliklerine benzerdi ve Türklerden yaklaşık 10,000 gulamı vardı. Türkler'e dayanmış ve iktidarında onların salahiyetlerini artırmıştı", Suyûtî, 378. Bu dönemde görev alan asker Türkler hakkında İbn Havkal şunları kaydeder: "Abbasî halifeleri oluşturacakları muhafız birlikleri için Türkistan'ın aşağısından Türkler getirtmişlerdir. Bunlar asker olarak ordu içerisinde diğer unsurlara göre daha seçkin bir konumdaydılar. Türk askerleri geldikleri bölgelere tanzim edilir ve kendilerinden bir komutan tayin edilirdi..", İbn Havkal, 468.

bu Türkler'den hiçbirisi eşini boşayamadığı gibi ondan ayrılması da mümkün değildi".⁸⁰

Burada esas olan, hâkimiyetlerini artan bir şekilde askerî temelden mahrum bir devlet iktidarına dayandırmış olan Emevîler'in hatalı siyasetini dikkate alan Abbasî halifelerinin, etkili bir merkezî hükümet oluşturmak için deneyimli bir askerî birlik oluşturmaya verdikleri önceliktir.⁸¹ Güçlü bir merkezî idare için kuvvetli bir orduya ihtiyaç duyan Abbasîler, genişleyen sınırlarını ancak bu şekilde muhafaza edebilirlerdi. Mu'tasım-Billah'ın iktidara gelince merkezdeki Türkler'in sayısını artırmak suretiyle buradaki İran unsurunun gücünü tahdit etmek istediği ve onlardan azamî ölçüde faydalanmak için Samerra şehrini kurduğu da Arap kaynaklarında kaydedilmiştir.⁸² Çünkü Mu'tasım-Billah'tan önceki Abbasî halifelerinin hattihareketlerine Arap ve Fars unsuru tarafından yapılan müdahaleler yabancı bir unsura dayanma mecburiyetini ortaya çıkarmıştı ki, Türkler bu iş için biçilmiş kaptandılar.⁸³

Sonuç Yerine

Hz. Ömer döneminin ikinci yarısında başlayan Türkler ile Araplar arasındaki sıcak temas ve mücadeleler, Arap muhayyilesinde var olan ve daha çok mitolojik tarafı öne çıkan "Türk" imajının yerini, Türkler'in İslâm tarihi içerisinde artan rollerine paralel olarak fiilî gerçeğe dayalı bir hale getiren bir şekle dönüştürmüştür. Türkler'in bir kısmının müslüman olmaları, Arap ordularında onlarla birlikte savaşmaları ve Abbasî davetine katılmaları onlar hakkında olumlu bir imaj çizimine katkıda bulunmuştur. Diğer taraftan Arap ordularına karşı göstermiş oldukları başarı ve mücadele gücü ise Arap muhayyilesinde aynı anda olumsuz bir tasavvurun oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Arap kaynaklarında yer alan mağlubiyet ve hezimet haberlerinin abartılı bir şekilde kaydedilmiş olması da, sonraki dönemlerdeki olumsuz

⁸⁰ Ya'kubî, *Kitabu'l-büldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1892, 258-259.

⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Y. Aktay, İstanbul 2002, 113-115.

⁸² Mesudî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 356; a. mlf., *Mürâcü'z-zeheb*, IV, 58; Taberî, IV, 17-18; Suyûtî, 379. Ömrünün sonlarına doğru ordusunu etnik bir yapıda oluşturmasından dolayı pişman olan Mu'tasım'ın "...bilseydim böyle yapmazdım" dediği belirtilmiştir, İbn Kesîr, X, 309.

⁸³ A. Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, Beyrut ts., I, 3-4.

bakışa kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda yer alan hamâsetle süslenmiş ve Türkler’i aşağılayan haber ve rivâyetlere rağmen, Türkler’in Araplar için tarihdışı bir “öteki” olarak nitelendirilemeyeceklerini düşünmekteyiz. Çünkü Türkler’in tarihini belirli bir zaman kesiminde ve bölge çerçevesinde değerlendirmenin, Türk-Arap ilişkilerinin geçirmiş olduğu tarihî süreç dikkate alınca doğru olmadığı açıktır. Türkler’in hâkimiyet devresinin başlangıcı olan Mu’tasım dönemine kadar girilen mücadeleler esnasında yaşanan mağlubiyet ve hezimetler “Türk korkusu” ile Türkler’in idarî ve askerî alanda yükselmelerinin yaratmış olduğu “hâkimiyeti kaybetme” endişesi, Araplar’ın hafızasına olumsuz bir Türk tasavvurunun yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Günümüzün kavramlarıyla geçmişe aid olayların açıklanması ne kadar yanlışsa, Türkler ile Araplar’ın siyasî ve askerî mücadelelerinin dinî ve etnik bir hamâsete dayandırılarak açıklanmasının da o derece yanlış olduğu unutulmamalıdır.